

למשמעות 'נגנז' בדברי חז"ל

ע"י ר' אליהו טבגר

יש הסבורים שהתכלת, שהיא החלק העיקרי בקיום מצוות ציצית, נגנזה מאיתנו ולא תחזור ותתגלה אלא לעתיד לבא. וחילם משני מאמרי חז"ל – האחד בספרי דברים (פרשת וזאת הברכה פ' שנד), והשני בתנחומא (פרשת שלח). ראוי לעמוד על שני מקורות אלו ולהיווכח, האם אכן יש מקום והכרח לסברה זו.

גניזת התכלת המוזכרת בספרי

המאמר הראשון המובא בספרי הוא: 'אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו: פרנסתך במה? אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: וכי מצוי הוא?! אמר לי: השמים, שיש מקום בים שמוטל בהרים, וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם, שאין סממיות מכישות אותו, ומת ונימק במקומו. אמרתי: ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא.'

המתבונן במאמר זה יראה על נקלה, שלא נאמרו דברים אלו על הפסקת צביעת התכלת, שהרי הזקן שפגשו רבי יוסי התפרנס מהחילזון. אלא מתוך עדותו של הזקן, שהחילזון איננו מצוי לכל ויש דוחק גדול ויגיעה רבה בהשגתו, התעורר רבי יוסי לרעיון מוסרי, שהעושר בכלל, שבמקרה זה החילזון ומה שמופק ממנו מייצגים אותו, איננו נחלת העולם הזה, ואין לרדוף אחריו, אלא גנוז הוא ומיועד לעתיד לבא. שני המאמרים המובאים בספרי לפני כן, שהסיפור על הזקן בא כהמשך להם, מעידים על כך: 'כי שפע ימים ינקו' - שנים נוטלים בשפע ונותנים בשפע. ואלו הם - ים ומלכות. ים נותן בשפע ונוטל בשפע, מלכות נותנת בשפע ונוטלת בשפע. 'דבר אחר, 'כי שפע ימים יינקו' - זה ימה של חיפה, שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא. מנין אתה אומר, שאין ספינה אובדת בים הגדול וצורו של כסף ושל זהב ואבנים טובות ומרגליות וכלי זכוכית וכל כלי חמדה, שאין הים הגדול מקיאה לימה של חיפה, שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא? תלמוד לומר: 'כי שפע ימים ינקו'. המוסר השכל במאמרים אלו הוא שהשפע בעולם הזה הוא בלתי יציב, ואין לבטוח בו, לקוות לו ולרדוף אחריו.

כעין הסבר זה הציע האדמו"ר מראדזין הרב גרשון חנוך ליינר בספרו שפוני טמוני חול (עמ' ה', מהדורת מישור) למאמר אחר המובא במסכת בבא בתרא (ע"ד, ב): 'נפק בת קלא, אמר לן: מאי אית לכו בהדי קרטליתא דדביתיהו דרבי חנינא בן דוסא, דעתידה דשדיא תכילתא בה לצדיקיא לעלמא דאתי?!'. את דברי רבי יוסי בספרי הוא מפרש באופן אחר – שהמקום המיוחד הזה, שהכיר הזקן, שבו בנקל ניצוד החילזון, הוא הוא אשר גנוז לעתיד לבא. וזקן זה זכה ונתגלה לו המקום, והטעימוהו מן השמים מעין העולם הבא כבר בעולם הזה.

הסבר מיוחד וחריג העלה הגאון מקוטנא בספר שו"ת ישועות מלכו (סי' א-ג). לדבריו, רבי יוסי המכריז: 'ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא' התכוון בכך

לגזור גזרה ולבטל את חיוב הטלת התכלת בציצית מחמת הסכנה הכרוכה בה, כפי שמשמע מדברי הזקן. לדעתו, גזרת דרבנן זו נתקבלה אך ורק בימי האמוראים האחרונים, אחרי שנפסק להלכה שהתכלת אינה מעכבת את הלבן – כך הוא מסביר את העובדה, שלאורך כל תקופת התנאים והאמוראים נהגו להטיל תכלת בציצית, כמוזכר בגמרא. וכבר הקשה ותמה על דבריו אלה האדמו"ר מראדזין בספרו עין התכלת (עמ' שפ"א, מהדורת מישור).

גניזת התכלת המוזכרת מדרש תנחומא

המאמר השני המובא במדרש תנחומא הוא: 'אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה, אימתי כשיהיה תכלת, ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז, מצוה בלבן'.

אכן יש לדון במשמעות המילים 'נגנז', 'גנז' וכדומה, הרווחות בשימוש אצל חז"ל. האם הן מציינות תמיד היעלמות וגניזה לעתיד לבא, או שמא גם גניזה לפרק זמן קצוב בעולם הזה? האם הגניזה היא תמיד בידי שמים, או שמא גם בידי אדם?

הגניזה הוזכרה אצל חז"ל בדברים שונים. חלקם נגנזו בידי שמים, כגון: אור של ששת ימי בראשית, התחש, בארה של מרים, שערי ומחילות בית המקדש; וכן הסתלקות הצדיקים: אליהו (תוספתא מסכת סוטה פרק יב הל' ה, סדר עולם רבה פרק יז) ויהושע (מדרש תנחומא פרשת תצוה סימן ט'). וחלקם - בידי אדם, כגון: המשכן וכליו, כלי המקדש, אבני המזבח, נחש הנחושת וספרים שונים. רוב הדברים נאמרה בהם גניזה עולמית או עד 'עת הקץ', אך מצאנו גם גניזה לזמן קצוב בעולם הזה: 'כ"ב שנה שעשה יוסף במצרים חוץ מאביו, נגנז רוח הקדש מיעקב ומבניו (מדרש תנחומא (מהדורת בובר) פרשת מקץ סימן ו', מובא גם בילקוט שמעוני על איוב רמז תתק"ד). כך שאין כל הכרח לטענה שהגניזה המוזכרת לגבי התכלת עניינה היעלמות מוחלטת עד שתתגלה ל'עת הקץ' לעתיד לבא.

גניזת קינמון

עניין מיוחד מעוררת גניזתם של עצי הקינמון של ירושלים בזמן חורבן הבית, עליהם נאמר במסכת שבת (סג, א): 'אמר רחבה אמר רבי יהודה: עצי ירושלים של קינמון היו, ובשעה שהיו מסיקין מהן ריחן נודף בכל ארץ ישראל. ומשחרבה ירושלים נגנזו, ולא נשתייר אלא כשעורה, ומשתכח בגזאי דצימצמאי מלכתא'. גורלו של הקינמון הוא כגורל התכלת בכך ששאלת זהותו נקשרה בקשר הדוק בהבנת משמעות הגניזה שנאמרה בו, בדיוק כפי שזה קרה בעניין התכלת.

הסמ"ג (עשין סימן קסז) יצא לחלוק על הזיהוי המקובל של הקינמון: 'וקנמון אינה קאניל"א בלעז, שהרי מקאניל"א יש הרבה, ואילו מקנמון אומרים פרק במה אשה (שבת סג, א) שנגנז, ולא נשתייר מהם כי אם מעט ומשתכח בי גזא דצומצמאי מלכותא'. אך למרות זאת, זיהוי זה נותר על כנו בפי הרוב המכריע של המפרשים והפוסקים (ראו פירוש רש"י לשמות פרק ל' פסוק כ"ג; פירוש

המשנה לרמב"ם כריתות פ"א מ"א; הלכות כלי המקדש פ"א ה"ג; פירושי סידור התפילה לרוקח [קא] אין כאלהינו - פיטום הקטורת עמוד תקע"ה: 'קינמון - צינמין'; שבולי הלקט סדר ברכות ס"י ק"ס: 'קינמון אינו פירא אלא קליפת עץ'; אבודרהם פיטום הקטורת: 'וקנמון תשעה בערבי "עוד אל טיב"; מאמר חמץ לרשב"ץ; וראו פירוש הרמב"ן לשמות פרק ל' פסוק כ"ג), ולמשמעות הגניזה, שנאמרה בו, הוצעו פירושים שונים. לדוגמה, שלא נגזז הקינמון הרגיל המצוי בעולם, אלא הקינמון המיוחד שהיה בירושלים (או בארץ ישראל); או שהקינמון נגזז ונכחד דווקא בירושלים ובארץ ישראל, אבל לא בעולם כולו (ראו מזהב ומפז, סדר הלכות הקטורת עמ' רל"א, למוד ערוך על מסכת שבת עמ' נג). בהמשך דברנו תועלה אפשרות נוספת להבנת הביטוי 'נגנזו' בעניין הקינמון.

משמעות הביטוי 'נגנז'

יש לעמוד על המשמעות המיוחדת של הביטוי 'נגנז'. במה הוא שונה מהביטוי 'נעלם', 'בטל' או 'עבר מן העולם' (וכמו שמצאנו, למשל, לגבי זכוכית לבנה)? בתשובה לשאלה זו נראה, ששורשה של המילה הוא בנוהג הקדום של המלכים להחזיק בית גנזים - אוצר בו נשמרים שכיות חמדה וסגולות המלוכה. דבר זה הוזכר בדברי חז"ל לרוב, כגון: במסכת סנהדרין (קד א) לגבי חזקיהו המלך, בתוספתא פאה (ד יח) לגבי מונבז המלך, במסכת מעילה (יז ב) לגבי הקיסר ברומי ועוד. אף הקב"ה, מלך מלכי המלכים, הנמשל בדברי חז"ל באמצעות טכסיסי מלך בשר ודם, יש לו בית גנזים, בו שמורים הדברים היקרים לו מכל, כגון: יראת שמים, שבת, דמעות על אדם כשר, רוח, תורה, כמובא בדברי חז"ל. כך שהמשמעות הראשונית של הביטוי 'לנגנז' הוא ההכנסה אל 'בית הגנזים' - אוצר של המלך. אחר כך הושאל ביטוי זה להעלמת ולהסתרת הדברים שיש בהם קדושה. בכדי לא לפגוע בקדושתם ובכבודם, העלמתם מתוארת כהכנסה לאוצר, בו נשמרים דברים יקרי ערך. אם כך, יש להבין את הגניזה המוזכרת בדברי חז"ל בכל מקום, פעמים במשמעות הפשוטה ופעמים במשמעות המושאלת - הכל על פי ההקשר.

נראה כי דברי המדרש תנחומא על גניזת התכלת מתפרשים במשמעות הראשונית והפשוטה של הביטוי 'גניזה', כלומר ההכנסה לאוצר המלוכה, והם רומזים למגבלות שהטילו הקיסרים הרומיים על השימוש בצבע ה'פורפורה' בידי הציבור הרחב. 'לא תהיה שליטה לאדם פרטי בצביעה ובהפצה של ה'פורפורה' - זו הנקראת 'בלטה', 'אוקסיבלטה' ו'היאצינתינה', לא במשי ולא בצמר. אם, בכל זאת, מישהו מכר גיזת 'מורקס' הנ"ל, עליו לדעת שהוא ייאבד את סחורתו ואת ראשו' - נכתב ב'קודקס יוסטיניאנוס'.

גם בגמרא מוצאים אנו הדים למגבלות אלה - 'שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלז, ומאי ניהו - תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום' (סנהדרין יב ע"ב). מגבלות אלו הלכו והתעצמו עד לימי הרמב"ן, כפי שמתקף מדבריו בפירושו לתורה (שמות כח ב): 'והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים'. החוקים והגזרות שהועידו צבע זה לאנשי משפחת המלוכה בלבד, כאמור יכולות בהחלט להיקרא 'גניזת

התכלת'. או בלשון אחרת, הנאמר במדרש תנחומא: 'ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז' פירושו – 'נגנז' על ידי המלכות באוצר המלוכה.

וכבר עברה אותה המלכות מן העולם, ובטלו גזרותיה וגניזותיה, ואין כל מניעה לשוב לקיום מצוות 'ועשו להם ציצית' בכל הידורה ובשלמותה.